

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Г. С. СКОВОРОДИ

ЛЯМПРЕХТ ОЛЕНА ВАЛЕРІЇВНА

УДК: 821.161.2:811.162.1 (09) "16"

**ПОЛЬСЬКОМОВНА УКРАЇНСЬКА ПРОЗА
ГУРТКА ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА**

10.01.01 – українська література

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української і світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, професор
Ушкалов Леонід Володимирович,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри української і
світової літератури.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, доцент
Матушек Олена Юріївна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
в. о. завідувача кафедри історії української
літератури;

кандидат філологічних наук, доцент
Помазан Ігор Олександрович,
Харківський гуманітарний університет
«Народна українська академія»,
завідувач кафедри українознавства.

Захист відбудеться «26» травня 2017 року об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.03 в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: 61068, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 221-А.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61068, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 215-В.

Автореферат розісланий «24» квітня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Разуменко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Упродовж останнього часу феномен українського літературного бароко привертає пильну увагу з боку вітчизняної та зарубіжної гуманістики. Серед найповажніших історико-літературних студій на цю тему можна назвати праці Дж. Броджі-Беркофф, О. Гнатюк, І. Ісіченка, В. Кречотня, Б. Криси, Р. Лужного, О. Мишанича, Д. Наливайка, Л. Софронової, М. Сулими та інших.

Завдяки дослідницьким зусиллям зокрема цих учених майже аксіоматичною стала думка про багатомовність як прикметну рису літератури українського бароко. З огляду на це значно поживалося вивчення польськомовної української літератури XVII–XVIII ст. Маємо на увазі передовсім ґрунтовні студії Дж. Броджі-Беркофф, Я. Пельца, П. Левін, Д. Фріка, Р. Радишевського, П. Білоуса, Т. Рязанцевої, Н. Поплавської, В. Соболя, Л. Ушкалова, К. Борисенко та інших. Особливо плідними є студії, присвячені українській польськомовній поезії доби бароко. Тим часом українській польськомовній прозі доби бароко приділяється значно менше уваги. Власне кажучи, монографічні студії на цю тему представлені лише доробком Світлани Сухаревої.

Однак, на наш погляд, польськомовна проза XVII–XVIII ст. є надзвичайно цікавою та важливою сторінкою історії української барокової літератури. Це стосується, зокрема, творчості видатних українських письменників із гуртка чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (друга половина XVII ст.). Принаймні саме їхні твори, що є пам'ятками «високого» бароко, дозволяють належним чином окреслити не лише мисленнєвий світ тогочасного українського інтелектуала, але й дослідити найрізноманітніші форми художності давньої української прози, про які, засновуючись на україномовному матеріалі, писав свого часу В. Кречотень¹.

Польськомовна проза письменників гуртка Лазаря Барановича досі не була предметом спеціального дослідження, а в науковій літературі переважають роботи описового характеру або принагідні згадки. Тим часом докладне історико-літературне вивчення цієї прози дозволяє глибше з'ясувати роль українського барокового письменства у процесі духовних взаємин Сходу та Заходу Європи, основні прикмети українського літературного бароко зрілої пори, що сприятиме кращому розумінню вітчизняного літературного процесу другої половини XVII ст. і творчості окремих його представників.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках реалізації комплексної теми кафедри української і світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Закономірності розвитку української літератури від давнини до сучасності» (держ. № 0112U002664 УкрІНТЕІ). Тему дослідження затверджено вченою радою ХНПУ імені Г. С. Сковороди (пр. № 5 від 21.12.2001 р.) та узгоджено

---

¹ Кречотень В. Художність давньої української прози (XVII–XVIII ст.) / Володимир Кречотень // Кречотень В. Вибрані праці. – К. : Обереги, 1999. – С. 14-140

на засіданні бюро Наукової ради НАН України з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» (пр. № 3 від 15.11.2001 р.).

Мета роботи полягає в описі та інтерпретації польськомовних творів Лазаря Барановича та письменників його кола в контексті українського літературного бароко.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:

- систематизувати досвід наукового осмислення літературної спадщини Лазаря Барановича та письменників його кола;

- вивчити рецепцію особистості архієпископа Лазаря Барановича в літературі та культурі другої половини XVII – поч. XVIII ст.;

- розглянути ідейно-тематичні особливості польськомовних творів Лазаря Барановича та письменників його кола;

- з'ясувати композиційні особливості польськомовних полемічних текстів письменників чернігівського угруповання;

- дослідити втілення барокової риторичної традиції в польськомовній прозі письменників гуртка Лазаря Барановича, найвиразнішою прикметою якої є явище концептизму;

- розглянути жанрову різноманітність польськомовної прози письменників другої половини XVII ст.

Об'єктом дослідження стали українські прозові тексти, писані польською мовою впродовж другої половини XVII століття, зокрема твори чільних представників українського бароко – Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Дмитрія Туптала, Стефана Яворського та інших.

Предметом студії є ідеологічні та риторичні особливості публіцистики Лазаря Барановича й письменників його кола.

Матеріалом дослідження є передовсім такі трактати: «Nowa miara starej wiary» (1676) Лазаря Барановича, «Rozmowa białocerkiewska» (1676), «Stary kościół» (1678), «Fundamenta, na których łacinnicy iedność Rusi z Rzymem fundują» (1683) «Labędz z piorami swemi» (1679), «Alkoran Machometów» (1683), «Alphabetum rozmaitym heretykom» (1681) Іоанікія Галятовського. Крім того, до аналізу принагідно залучено цілу низку інших творів Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Інокентія Гізеля, Дмитрія Туптала, Стефана Яворського.

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять праці вітчизняних істориків української літератури XVII–XVIII ст.: Н. Алексеєнко, П. Білоуса, К. Борисенко, І. Вагилевича, М. Возняка, Г. Грабовича, М. Грушевського, С. Єфремова, І. Ісиченка, В. Кречотня, Б. Криси, О. Матушек, О. Мишанича, О. Новик, Н. Поплавської, Р. Радішевського, Т. Рязанцевої, В. Соболю, С. Сухаревої, Л. Ушкалова, І. Франка, Д. Чижевського, В. Шевченка, В. Шевчука та інших, розвідки зарубіжних дослідників барокового письменства, зокрема Дж. Броджі-Беркофф, О. Брюкнера, Ч. Гернаса, Р. Лужного, Б. Отвіновської, Я. Пельца, Л. Сазонової, Л. Софронової, Д. Фріка, Т. Хинчевської-Геннел, а також історико-філософські й культурологічні студії Ф. Ар'єса, В. Нічик та інших.

З огляду на специфіку предмета й завдань дослідження в роботі використано елементи описового, компаративного, структурно-семантичного, культурно-історичного біографічного та міфологічного **методів аналізу**.

Наукова новизна дисертації полягає в системному дослідженні творчого доробку Лазаря Барановича та письменників його кола, а саме:

- уперше системно досліджується польськомовна проза другої половини XVII ст. на тлі українського літературного бароко;
- виокремлено індивідуальні риси творчості Лазаря Барановича та письменників його кола;
- здійснено проблемно-тематичний та ідейно-художній аналіз польськомовної прози письменників чернігівського угруповання;
- простежено жанрові та стильові особливості полемічних творів;
- визначено місце і значення творчої спадщини цих письменників у тогочасному літературному процесі.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота виконана самостійно, а наукові праці — без участі співавторів.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані в ході подальшого дослідження творчості Лазаря Барановича та письменників його кола, як матеріал для викладання вузівських курсів історії української літератури XVII ст., дисциплін за вибором на філологічних факультетах університетів, а також при написанні вузівських підручників та посібників для студентів гуманітарних спеціальностей, при написанні курсових, дипломних і магістерських робіт.

Апробація результатів дослідження. Робота в повному обсязі обговорювалася на засіданні кафедри української і світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Основні положення, результати й висновки дисертації обговорювалися й отримали позитивну оцінку під час виступів на науково-практичних конференціях різного рівня – міжнародних: VIII Міжнародна наукова конференція молодих учених (Київ, 2004), Міжнародний конгрес Американської ради наукових товариств (Харків, 2007); всеукраїнських: наукова конференція «Григорій Сковорода та українська культура XIX–XX століть», присвячена 280-й річниці від дня народження поета і філософа (2002); Сковородинівські читання «Григорій Сковорода і духовне оновлення українського суспільства» (Харків, 2004), а також на засіданні Харківського історико-філологічного товариства (2002).

Публікації. Основні положення дослідження викладено у 12 публікаціях, 5 із яких — у фахових виданнях України, що індексуються в наукометричних базах даних, зокрема в Index Copernicus.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури, що налічує 512 джерел. Загальний обсяг роботи – 249 сторінки, із них 198 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено мету дослідження і його завдання, предмет і об'єкт, розкрито методи, наукову новизну теоретичне й практичне значення наукового дослідження, подано відомості про теоретичну і джерельну базу роботи, а також про апробацію.

Перший розділ «Феномен польськомовної української прози письменників кола Лазаря Барановича» складається із трьох підрозділів. **Підрозділ 1.1. «Багатомовність як прикметна риса літератури українського бароко»** присвячено феномену багатомовності літератури України в XVII ст. Її своєрідність полягала в тому, що в літературній практиці побіч церковнослов'янської, староукраїнської, латинської мов особливої вагомості набуває польська мова, що, за словами І. Шевченка, виконувала роль посередника між культурою Західної Європи та культурою східних слов'ян².

Загалом, закоріненість польської мови в старій українській духовній культурі не підлягає ані найменшому сумніву. Основним «провідником» польського впливу на українську літературу XVII–XVIII ст. була школа Речі Посполитої, де навчання велося польською і латинською мовами, і де навчалось чимало студентів з України. Серед них були, скажімо, Симеон Полоцький, Лазар Баранович, Стефан Яворський, Варлаам Ясинський та інші. Природно, що, повертаючись в Україну, вони приносили й науку західного модусу.

Окремо в цьому зв'язку треба відзначити ту роль, що її відігравала заснована в 1632 р. за латино-польським зразком Києво-Могилянська академія, де польська мова, наука й література були добре знані, програмово вивчалися й зрештою ширилися завдяки польськомовній творчості письменників. Недарма українські барокові автори були схильні розглядати польське письменство як одне з найпомітніших в історії світової літератури, а польську мову включали до низки «гідних мов». Так чи інакше, творчість польською мовою стає «ознакою нової якості локального літературного процесу»³.

Окрім того, на ту пору потреба в застосовуванні польської мови в оригінальних творах була зумовлена релігійною полемікою із представниками римокатолицького та уніатського середовища. Саме польськомовність твору робила його приступним і цікавим для всіх читачів польської культури⁴, а отже, уможливлювала контактування з рештою Європи й робила читацьку аудиторію дуже широкою. Зокрема, Лазар Баранович, уживання польської мови в літературній творчості обумовлював так: «Хай знають, що на Русі є польські літери...»⁵. На думку В. Липинського, польська мова, якою написана поезія Лазаря Барановича, як така не має нічого спільного з польським національним почуттям чи політичними полонофільськими переконаннями. Своєрідна в Барановича чужа польська мова, не криючи жодної небезпеки для Задніпров'я, мала інакшу місію. Можна припустити, що тоді, коли офіційна руська мова відмирала, а жива українська мова в писемності ще не набула статусу національної, чернігівський архієпископ і засновник польської

² Ševčenko I. The many Worlds of Peter Mohyla / Ihor Ševcenko // Harvard Ukrainian Studes. – Special issue. The Kiev Mohyla Academy. Commemotating the 350-th Anniversary of its Founding (1932). – 1984. – Vol. VIII, № ½, June. – P. 18.

³ Lipatow A. Zmiana paradygmatów: od średniowiecza ku literaturze nowożytnej / Aleksander Lipatow // Barok: historia, literatura, sztuka. – 1996. – T. 3. – № 2 (6). – S. 125.

⁴ Юкало В. Полемічна література XVI XVII ст. як зародження української публіцистики / Володимир Юкало // Дивослово. – 2005. – № 6. – С. 13.

⁵ Вибрані листи Лазаря Барановича // Чернігівські Афіни / [передм., упоряд. текст. матеріалу, комент. до нього А. Макарова]. – К. : Мистецтво, 2002. – С. 106.

друкарні в Новгороді-Сіверському намагався протистояти за допомогою польської мови впливові Московії⁶.

У цьому зв'язку вітчизняна духовна культура барокової доби часто окреслюється як парадоксальна (В. Німчук, В. Титаренко, В. Мойсеєнко): посилення інтересу до національної мови та літератури відбувається разом із формуванням елітарної літератури, писаної польською мовою. Такий стан речей, на думку Н. Яковенко, опосередковано вказує на те, що у свідомості тих авторів сформувалася «ієрархія престижності», де на першому щаблі перебуває польська мова, тим часом руська здобула статус мови для домашнього вжитку⁷. Отже, у літературному житті обрання мови для автора було добровільним і завжди відповідало комунікативній ситуації та засадам риторики.

У другій половині XVII ст. польськомовну прозу яскраво репрезентував Лазар Баранович та гурт письменників, яких об'єднав довкола себе владики. Саме детальному відтворенню біографії чернігівського архієпископа, а також діяльності киево-чернігівського кола літераторів присвячений **підрозділ 1.2. «Лазар Баранович та письменники його кола»**.

У біографії Лазаря Барановича є низка неточностей. Так, існує кілька версій щодо дати народження письменника: 1593 і 1594, 1595 і 1596, 1615 і 1616, 1620. Пристаючи на думку О. Травкіної та О. Матушек, гадаємо, що найбільш імовірною з-поміж цих дат є 1616. Аргументована вона Чернігівським літописом, опублікованим О. Лазаревським 1890 р. в «Киевской Старине», де було сказано: «1693. Лазарь Баранович, архієпископ Чернѣговский, умер: жив лѣт всѣх 77, правил престол лѣт 36», та написом під посмертним портретом Лазаря Барановича, зроблений гравером О. Тарасевичем.

Кілька гіпотез існує також щодо походження Барановича. А. Страдомський, а за ним інші дослідники (В. Строев, З. Хижняк, М. Лесюк) писали про білоруське коріння його роду, обґрунтовуючи це припущення, зокрема, тим, що в Білорусії це прізвище поширене. Своєю чергою М. Сумцов, зіставивши ряд фактів, висунув версію, згідно з якою архієпископ, котрий впродовж 36 років очолював Чернігівську єпархію, напевно, був вихідцем із цієї місцевості. Дослідники польської літератури (К. Ходинський, М. Вишневський, І. Вагилевич) обстоюють думку про походження владики з уніатської родини Великого князівства Литовського. Урешті-решт, одностайними всі біографи виявилися в тому, що родина Барановича була такою українською.

Початкову освіту Баранович здобув у школі Києвобратського Богоявленського монастиря. На жаль, через відсутність архівних документів, ми не можемо стверджувати, де саме навчався Лазар Баранович. Утім, спираючись на спогади його учнів, скажімо, Іаоникія Галятовського та Лаврентія Крщоновича, можна припустити, що освіту він здобував у Київській, Віленській, Каліській та інших школах. Цю думку поділяли А. Яблоньовський, І. Франко, М. Петров, М. Сумцов, З. Хижняк.

⁶ Kozak St. Polsko-ukraińskie kulturowe pogranicze / Stefan Kozak // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze / Pod red. Stefana Kozaka. – Warszawa. – 1998. – № 6-7. – S. 14.

⁷ Яковенко Н. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини / Наталія Яковенко // Сучасність: Література, Наука, Мистецтво, Суспільне життя. – 1994. – № 10. – С. 64.

У 1642 р. Баранович прийняв чернецтво. Саме під цю пору він обіймає спочатку посаду викладача в класах фари, інфіми, граматики, а згодом професора філософії і богослів'я Києво-Могилянської колегії. Із 1650 до 1657 він – ректор Києво-Могилянської колегії. 8 березня 1657 р. в Яссах (Молдавія) його було висвячено на єпископа. Відтоді місцем перебування Лазаря Барановича стає Новгород-Сіверський. На початку 1660 р. він звертається до московської влади з проханням видати йому грамоту на Чернігівську єпископію, що й було зроблено 28 лютого цього ж таки року. На цій посаді він добився незалежності (ставропігії) від київського митрополита й перебував під зверхністю константинопольського (до 1688 р.), а потім московського патріарха.

У 1666–1667 рр. владики брав участь у Великому Московському соборі, що засудив патріарха Никона, а 8 вересня 1668 р. патріархи Паїсій Олександрійський, Макарій Антіохійський та Йоасаф II Московський надали йому звання архієпископа з правом служити в саккосі. Щоправда, як зазначає І. Ісіченко, «Вселенський патріарх визнав цей акт неканонічним і далі іменував Лазаря Барановича єпископом»⁸.

У 1667 р. між Росією та Польщею було підписано Андрусівську угоду, за якою Київ лишався Росії, але через два роки мав бути повернений Польщі. Питання перенесення митрополичої кафедри на Лівобережжя обговорювалося на Глухівській раді. Гетьман Многогрішний запропонував Переяслав, а Лазар Баранович – Чернігів. Цього так і не сталося. Натомість у 1672 р. Баранович переводить сюди кафедру з Новгорода-Сіверського.

Обійнявши посаду церковного архієрея найбільшої в Гетьманщині єпархії, Баранович розгорнув активну політичну та культурно-просвітницьку діяльність, став знаковою фігурою українського політичного й культурного життя XVII ст. й заохотив до творчої праці обдарованих літераторів та митців. Представниками києво-чернігівського літературного гуртка були: Іоаникій Галятовський, Симеон Полоцький, Іван Величковський, Олександр Бучинський-Яскольд, Лаврентій Крщонович, Дмитрій Туптало, Інокентій Гізель, Антоній Радивиловський, Стефан Яворський, Іван Щирський, Іван Максимович. Останній, за словами В. Шевчука, розпочинає наступний період існування чернігівського осередку поетів як історико-літературного явища⁹. Отже, чернігівському осередку судилося бути під ту пору духовним осердям православної культури, яке змогло акумулювати інтелектуальні сили навколо захисту православної віри. На думку А. Макарова, це було перше покоління українських культурних діячів, позбавлених комплексу національної неповноцінності¹⁰. Цей осередок підготував міцну теоретичну базу мистецтва ведення суперечки, яка була задіяна в пізнішій релігійно-літературній полеміці.

⁸ Ісіченко І. Церковне життя України епохи бароко / Ігор Ісіченко // Українське бароко : в 2 т. – [Харків]: Акта, 2004. – Т. 1. – С. 109.

⁹ Шевчук В. Співці музи роксоланської в Чернігові : Києво-Чернігівський осередок поетів другої половини XVII та першої половини XVIII століття / Валерій Шевчук // Чернігівські Афіни. – К. : Мистецтво, 2002. – С. С.53.

¹⁰ Макаров А. Пророцтво Лазаря Барановича / Анатолій Макаров // Чернігівські Афіни. – К. : Мистецтво, 2002. – С. 30.

У наступному підрозділі – «Польськомовна українська проза гуртка Лазаря Барановича: історіографія питання» – проаналізовано особливості рецепції польськомовної літератури чернігівського архієпископа та письменників його кола в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних науковців, починаючи з другої половини XIX ст. і до сьогодення. Власне польськомовна творчість Лазаря Барановича та письменників його кола привертала увагу дослідників XIX – поч. XX ст. Перші спроби прочитання польськомовної української літератури XVII–XVIII ст. здійснювалися більшою мірою в контексті українсько-польських літературних зв'язків та полемічної літератури доби бароко. Непроминальне значення в цьому зв'язку мають дослідження І. Вагилевича, М. Максимовича, М. Сумцова, М. Костомарова, В. Перетца, І. Франка, С. Єфремова, М. Возняка. Серед польських літературознавців вирізняються наукові дослідження А. Брюкнера, Т. Грабовського, Я. Янува.

Від середини 1960-х років українську польськомовну літературу доби бароко студіюють М. Грицай, І. Чепіга та інші. Матеріали про зміст і видання творів Лазаря Барановича та письменників його кола, зокрема тих, що були написані польською мовою, представлені підручником з історії давньої української літератури, що його уклали П. Волинський, І. Пільгук і Ф. Поліщук (1969), та «Історією української літератури» у восьми томах (1967), підручником «Давня українська література» (1978) за редакцією М. Грицяя. Під ту ж пору з'являється також низка публікацій Р. Лужного, П. Левін, М. Ласло-Куцюк, Ю. Шевельова. Щоправда, зазначена проблематика здебільшого розглядається у зв'язку з Києво-Могилянською академією. Особливе бачення проблеми польськомовної літератури українців висловили Г. Грабович, Д. Фрік, В. Шевченко.

Упродовж останніх десятиліть творчість письменників українсько-польського культурного пограниччя дедалі частіше стає об'єктом літературознавчих досліджень вітчизняних учених, зокрема Р. Радишевського, Л. Ушкалова, Н. Поплавської, С. Сухаревої, К. Борисенко, В. Шевченко, В. Соболя, Т. Рязанцевої, В. Шевчука та інших. Серед зарубіжних дослідників на особливу увагу заслуговують розвідки С. Козака, Т. Хинчевської Геннель, К. Котинської, Дж. Броджі-Беркофф.

Попри суттєве поживлення процесу вивчення літературної спадщини українського бароко впродовж останніх десятиліть XX та на початку XXI ст. і подолання застарілих ідеологічних штампів у поцінуванні художніх явищ, у сучасній гуманістиці бракує спеціальних розвідок, присвячених українській польськомовній прозі чернігівського гуртка.

Другий розділ дисертаційного дослідження «Основні теми польськомовної прози письменників гуртка Лазаря Барановича» присвячено розгляду найважливіших тем польськомовних трактатів авторів чернігівського кола в контексті української барокової літератури.

У підрозділі 2.1.1. «Христологічні мотиви» зазначено, що польськомовна проза Лазаря Барановича та письменників його кола – це полемічні твори, де основна увага приділяється суто догматичним та обрядовими розбіжностями між православ'ям та католицизмом. Такі розбіжності стосувалися, скажімо, питання про сходження Святого Духа, першенства Римського архієрея, Пресвятої Трійці: «Rozmowa białocerkiewska» (1676), «Stary kościół» (1678), «Fundamenta, na których

łacinnicy iedność Rusi z Rzymem funduią» (1683) Іоанікія Галятовського, «Nowa miara starej wiary» Лазаря Барановича.

Утім, у польськомовній прозі чернігівських письменників постає й низка інших мотивів, які, переплітаючись один із одним, надають текстам яскравої динаміки. Так, концентрація навколо богословсько-догматичного ядра християнської релігії в її православній інтерпретації визначає використання символізованого образу Христа, що, на нашу думку, заслуговує на дослідницьку увагу. При тому слід враховувати жанрові особливості полемічних творів.

Традиційно образ Христа виступає в кількох іпостасях, а зонайперше – у контексті тринітарної проблематики. Цим обумовлено рамки, у яких постає Христос у творах православних письменників: Син Божий, рятівник людства, Боголюдина. Найчастіше всі ці сенси переплітаються, а кожна із зазначених «ролей», у яких виступає Христос, передбачає цілу низку мотивів: його дочасне життя, діяння, чудеса, жертвність та мучеництво. З огляду на це, чільною темою в досліджуваних текстах постає тема наслідування Христа. У зв'язку з тим, що хресна мука Спасителя є найвищим взірцем для всякого, хто прагне Царства небесного, тема наслідування Христа подається в сув'язі з іншою бароковою христологічною темою – співрозп'яття, що постає важливим складником ідеології українського літературного бароко. Цю тему розробляли не лише письменники чернігівського кола, зокрема Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Антоній Радивилівський, Дмитрій Туптало, Іван Максимович, але й Кирило Транквіліон Ставровецький, Мелетій Смотрицький, Петро Могила, Григорій Сковорода, Паїсій Величковський та інші.

Теми співрозп'яття, мучеництва та наслідування Христа в контексті православної доктрини постають не тільки пафосом співпереживання та співчуття Христовим мукам, що було популярним також у католиків і вкорінене в їхню молитовно-літургійну практику. Виходячи з того, що Церква постає як таємне Христове Тіло, у текстах українських богословів, філософів і поетів ідеться насамперед про співпрацю людини з Богом.

У *підрозділі 2.1.2. «Богородичні мотиви»* зауважено, що доба полеміки XVI–XVII ст. сприяла розвиткові віргіністики, тобто науки про роль Діви Марії в житті Христа, а потім і в історії Церкви.

Отже, у полемічних текстах, богословських трактатах, проповідях, духовній поезії, житійній, паломницькій, історичній прозі XVII ст. (твори Івана Вишенського, Герасима й Мелетія Смотрицьких, Захарії Копистенського, Петра Могили, Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Антонія Радивилівського, Інокентія Гізеля) звернення до образу Богородиці є одним із головних аргументів. На цій обставині наголошують, зокрема, М. Возняк, Н. Чепіга, О. Матушек, Т. Трофименко та інші.

Загалом, для польськомовних текстів чернігівських авторів характерне суто богословсько-догматичне осмислення образу Богородиці. Перш за все, Марія – це «Przebłogosławiona Panna» «Rodziicielka Boża», «Panna niepokolana», «Diwa czystaia», «Cerkwi władarka», «władarka Nieba u ziemi ukaz». Для чернігівців важливим було дібрати ті чи інші образи й розставити інтерпретаційні акценти відповідно до авторських замислів.

Богородична тематика, що її віднаходимо у творах Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Димитрія Туптала, Антонія Радивиловського та інших передусім мала за мету служити піднесенню Діви Марії як найвеличнішої жінки «малого» світу, у якій, властиво, оприявнився задум Божої Премудрості. Отже, вона часто поєднується з темою Цариці Небесної.

Крім того, польськомовна проза українського бароко розробляє ще цілу низку тем, пов'язаних із цим образом. Зокрема, особливу увагу письменників привертала догмат про «непорочне зачаття», оскільки тільки за умови людської досконалості й непорочності Марія мала можливість стати Співвідкупителькою людського роду. Такий аспект репрезентації Богородиці особливим чином відбився як в українській польськомовній полемічній літературі, так і у власне польській. Утім, православні полемісти-чернігівці на окреслення Діви Марії у цьому зв'язку користуються, власне, іменем *Bogarodzica* (та, що породила Бога), тимчасом як у польській літературі побіч цієї форми можна зустріти ще й такі: *Bogurodzica* (Богуродиця) – під таким заголовком відома одна з перших богородичних пісень XIII ст.; *Bogorodzica* (Богородиця) – внутрішня форма цього імені дозволяє поєднання семантичних особливостей імен «*Bogarodzica*» та «*Bogurodzica*».

Загалом, про Діву Марію як про жінку, яка «без мужа породила» Бога, покликаючись передовсім на Євангеліє від Луки (1-2), православні автори правлять так само, як і решта християн. У цьому зв'язку виключення становлять хіба що протестанти, які ставлять під сумнів «безмужнє» народження Христа. Суперечності виникають тоді, коли мова заходить, скажімо, про Божественну природу Діви Марії. З огляду на це, впливає ціла низка тем, зокрема тема співпричетності Богородиці до людського роду, а також відтворення численних див, пов'язаних із повсякденним побутом людей і просякнутих символічним значенням. Важливість такого акценту видається природною в контексті утвердження бароковими письменниками суто православних моделей розбудови особистого ставлення до Діви Марії, які на той час протистояли альтернативним моделям. Так, у ході полеміки з католиками чи мусульманами щодо образу Богородиці-Співпереживательки, Богородиці-Співутішительки Лазар Баранович, як і інші письменники того часу, розробляють у своїх творах образ Божої Матері-заступниці України, що своєю чергою поєднується із пророкуванням далекого чи близького в часі покарання грішників-ворогів. Прикметно, що зазначена тема на українському ґрунті постала саме через польське посередництво, бо в ті часи культ Богородиці в Польщі набув неабияких масштабів. Ба більше, як слушно зазначає І. Кметь, це був яскравий приклад певного «релігійно-національно-патріотичного стереотипу», що, своєю чергою, став «важливим елементом національної самоідентифікації поляків»¹¹. І певно, таке сприйняття є вислідом ідеології «сарматизму», що активно популяризувалася під ту пору й в Україні.

Молитовне звернення до Богоматері пов'язане не тільки з військовою тематикою. Так, Лазар Баранович звертається до Пречистої Діви як до музи з проханням дати йому наснагу для написання трактату «*Nowa miara starey wiary*».

¹¹ Кметь І. Богородиця в сучасних польських дослідженнях / Ірина Кметь // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С.50-56. – С. 52

Як бачимо, образ Богородиці розгортається згідно з богословсько-догматичною парадигмою. Теми непорочності, співпереживання, заступництва, чудес тощо, розгортаючись у межах польськомовної літератури письменників другої половини XVII ст., визначалися специфікою тодішньої релігійно-суспільної ситуації загалом, зокрема міжконфесійною богословською й церковно-політичною полемікою та станом і потребами тогочасної української людності в духовно-релігійній і суспільно-політичній сферах життя.

У *підрозділі 2.1.3. «Демонологія»* розглянуто, певно, одну з найцікавіших ділянок народнопоетичних уявлень. У своїх полемічних писаннях українські барокові автори поставали передовсім «божими войовниками», здатними вправно змагатися з ворогами Христової Церкви. І одного з таких ворогів Бога, Церкви й людини українські богослови вбачали в Сатані.

Варто зазначити, що книги Старого Завіту не створили самотнього та яскравого образу Божого суперника. Такий образ Сатани з'являється тільки в пізніших релігійних переказах богомільського характеру, що частково перейшли до старокиївської писемності й посіли досить важливе місце в текстах українських письменників доби бароко.

Отож, Сатана – образ «надлюдської сили та пихи» – польськомовні чернігівські автори змальовують як першого з небесних янголів, котрий у боротьбі за рівноправ'я з Богом-Отцем був скинутий з неба до пекла, а після сходження Ісуса Христа до пекла перетворився на сатану, позбавленого вже творчої сили й божественності.

У польськомовній прозі письменників кола Лазаря Барановича образ Сатани особливо постає у вигляді цілої вервечки демонологічних типів, що відіграють важливу роль у структурі полемічних текстів барокової доби. Прикладом цього є, зокрема, диявол (діа́волос по-грецькому означає «наклепник»), який замість сили та пихи наділений безсилою злобою суперництва з Богом, а замість «богоборницького ореолу – елементами боязкого капосництва»¹². Ця особлива іпостась Сатани пов'язана головним чином із сюжетами про супроводження людини в дочасному житті, намаганням знищити в ній сліди викуплення.

Польськомовна проза українського бароко розробляє й інші теми, пов'язані з цим образом, починаючи від змалювання його в образі біблійного спокусника, символу злості, підступності й люті, і закінчуючи згадками богомільської легенди про те, що Сатанайл, спокушений красою першої жінки – Єви, перетворившись на змія, вступив з нею в статевий зв'язок, і та народила від нього сина й доньку (Каїна та Каломену). Натомість інший син «першої жінки» — Авель, властиво, і є Адамовим. Вислідом того, що обидва брати були закохані в Каломену, було вбивство Сатанайловим сином свого зведеного брата Авеля. Від того часу протягом усієї старозаповітної доби Божі діти зазнавали духовних гонінь від нащадків Сатанайла («Alphabetum rozmaitym heretykom»). Звісно, останню частину цієї легенди (причина братовбивства) православні письменники навряд чи могли визнати за правдиву. Так чи інакше, ця легенда посідає певне місце в

¹² Остроковський В. М. Демонологические мотивы в древнерусской литературе: по поводу книги Ф. А. Рязановского «Демонология в древнерусской литературе» // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – Київ, 1988. – С. 301.

польськомовних текстах українських книжників і становить інтерес, коли йдеться про розгортання демонічного образу в рамках загальної візії письменства барокової доби.

До такої персоніфікації диявола християни додали ще й образ семиголового дракона з десятьма рогами. Утім, найчастіше «цар пекла» змінює свою людиноподібну форму на власне людську, яка залежно від поставленої мети пасує до тієї чи іншої ситуації. На нашу думку, поєднання в демонічному образі такої кількості сутностей може бути визнано за модель опису універсальних стосунків між «видимою» й «невидимою» природами в мікро- та макрокосмосі.

Українські барокові автори слідом апокрифічною традицією розширюють межі зазначеної теми шляхом уведення сатанинського війська: біси (чорти), що є уособленням того чи іншого гріха, символізують також таємничі надприродні сили, усі недобрі починання природи, демони пекла – катувальники, котрі постають у мальовничих алегоричних образах тих гріхів, за які вони катують засуджених на муки, окремі особи, котрі начебто перебували в союзі з дияволом і, як правило, пов'язувався із зовнішніми ворогами, урешті-решт Антихрист як один із головних образів апокаліптичної тематики.

Таким чином, численні описи тих бід та нещастя, які мали статися в «останні часи», у творах вітчизняних барокових авторів свідчить про те, що образ кінця світу поставав у тодішньому письменстві своєрідним топосом, котрий посідав важливе місце у світосприйнятті людини, сформованої в «лабіринтах релігійності». При цьому явища демонології й демонічного героя стають сенсовним фокусом теми добра та зла, їхнього вирішального значення в долі православної людини як послідовниці Христа, бо саме демонічне стає провідником світу зла у світ людини.

У своїх творах, що були звернені насамперед до представників інших віросповідань, письменники обов'язково звертаються і до православних читачів, постійно наголошуючи на короткочасності, швидкоплинності людського життя. Саме ця тема розглянута в *підрозділі 2.2.1. «Тема швидкоплинності й марності людського життя»*.

Притаманне людині ренесансу відчуття сталості й гармонії світу, внаслідок суспільно-політичного становища в Україні, за часів бароко змінюється на дисгармонію та роздвоєність, а звідси з'являється почуття непевності, що породжує в уяві письменників ідею плинності всього суцього у всесвіті. З огляду на це, барокова світоглядна концепція дочасного життя має цілу низку власних моделей: приреченість на муки й страждання, страх перед завтрашнім днем і заклик миритися з недосконалістю світу, пошук сенсу існування, шукання істини, ілюзорність життя, марність дочасного світу, що асоціюється в уяві барокових богословів зі славою, багатством, гордістю, пихою, хвальбою, високими думками, утіхами, розкошами, скарбами, зрадою, хитрістю, заздрістю, ненавистю тощо. На протилежному полюсі «добра» зосереджуються явища, що співвідносні з приниженими й упослідженими: хвороби, переслідування, муки, біди, жалі, сльози, рани, наруга, голод, спрага, нагота, убогство, каліцтво, труди, неспокій. Ці явища – «всього зло», але терпіти його доводиться здебільшого добрим. Усе це – нестале й нетривале, усе проминальне. Характерно, що образи, якими послуговуються літератори для розкриття цієї теми (людина – пілігрим, життя – мандрівка; корабель, море, «лабіринт», «долина сліз»),

пристань, дорога тощо), здебільшого є традиційними. Утім, їхнє оригінальне потрактування полемістами чернігівського літературного угруповання створює в уяві читачів яскраві картини, здатні переконати в істинності їхніх поглядів з метою завоювання якнайширшої аудиторії.

Нарешті, останній щабель на «людським шляху» письменники другої половини XVII ст. вбачають у смерті. Саме вона є для них конструктором життя, засобом надання йому довершеності й осмисленості. У їхньому розумінні смерть залишається чи не одним-єдиним цілком певним явищем. Осмислення письменниками кола Лазаря Барановича цієї теми подано в *підрозділі 2.2.2. «Тема смерті»*.

Образ смерті, якщо згадати про характерне для барокових письменників зіставлення: «життя – театр», – порівнюється з останньою сценою драми. Отже, письменники доби бароко намагаються якомога більше вразити «глядача» саме образними картинами тілесної смерті. Ця настанова є наслідком знову ж таки тогочасного панівного мотиву «наслідування Христа», піднесення над власним земним існуванням. Наслідуючи Христа в земному житті, чоловік обирає шлях смерті-муки.

Для увиразнення теми смерті письменники послуговуються численними образами: «зрадлива» краса, що приречена перемінюватися та спотворюватися (бридота розкладу в українських барокових текстах, як ніколи сильно, грає роль чуттєвого віднайдення справжньої значущості речі), картини тілесних передсмертних мук, картини пекла.

Живописні картини пекла, представлені у творах поетів різних країн, суттєво не різняться. Окрім традиційної перцепції пекла як місця перебування Диявола, місця темряви, вогню, диму та смороду, у польськомовних текстах подибуємо й інше його бачення. Приміром, рай вони розташовували на сході, а от захід поставав для них країною смерті й пекельних мук. Таке сприйняття обумовлювалося насамперед уявленнями про сонце, що зникало з небесного зводу за горизонт, наче поринало під землю, а тому захід, де згасало денне сяйво, був визнаний за підземне царство.

У контексті ідеологічних змагань, окрім заходу, ідея пекла пов'язувалася з північчю. Скажімо, якщо південь за своїм значенням був наближений до сходу, то північ – це країна зимової холоднечі: поширення протестантського віросповідання, що приходило в Річ Посполиту саме з півночі й насаджувалося серед католицького люду, розхитувало й православну церкву, а тому північ, з якою пов'язувалися поняття зими, ночі та зимового вітру, була визнана за потойбічне царство. Там, властиво, і було розташоване пекло.

Ці картини ще більше вражають на тлі Царства Небесного. Так постає одна з найулюбленіших антитез мистецтва й поезії доби бароко. Уся ця палітра дає людині знання не про навколишній світ у його горизонтальному й вертикальному вимірі. Ішлося про необхідність створення певного внутрішнього простору як ґрунту для самопізнання.

Отже, структура образу світу у творах українських авторів другої половини XVII ст. була зазвичай триповерхова. Поміж сферами Абсолюту й матерії розташовувалася певна сила. Власне кажучи, саме вона й керує долею людини. У

польськомовних текстах Лазаря Барановича та письменників його кола ця сила постає в образі смерті. Образ смерті подавався митцями згідно зі Святим Письмом, підлягаючи певній морально-повчальній меті, а саме мистецтво помирати (*ars moriendi*) розгорталося в межах демонстрації людиною влади над собою та свого вміння «стояти над життям», завдяки чому людина втрачає страх перед дочасною смертю, осмислюючи її в контексті *momento mori*.

Зазначені теми часто безпосередньо поєднуються з темами гріха та покари, оскільки, полемізуючи з католиками, мусульманами та іншими, православні автори є певними того, що саме гріх був руйнівною силою, противленням Божій волі. Розглядові цих тем присвячено *підрозділ 2.2.3. «Тема гріхів та покари»*.

Загалом, у розгортанні образу гріха, покликаючись передовсім на книги Святого Письма, православні автори не відрізняються від інших. Утім, у польськомовній літературі другої половини XVII ст. гріхи розглядаються в площині суспільній і асоціюються з поглядами та позиціями учасників полеміки про сутність «правдивої Церкви». Отож, коли українські барокові теологи, приміром, заводять мову про поширення ересі в Україні та за її межами, про хибне трактування церковних догматів, це визначається ними як відступництво від «правдивої Східної Церкви», а значить, гріх. І тут виникає контроверсійна напруга між представниками різних конфесій.

На прикладі творів Лазаря Барановича та письменників його кола переконаємося, що тематика української польськомовної прози XVII ст. обумовлювалася переважно релігійними потребами та політичною заангажованістю її творців.

Третій розділ «Особливості поетики польськомовної прози» складається із двох підрозділів.

У **підрозділі 2.1. «Жанрові особливості»** охарактеризовано теологічний трактат як один із найпоширеніших жанрів польськомовної прози XVII ст.

Польськомовні полемічні трактати Лазаря Барановича та письменників його кола часто побудовані як діалоги. Жанровою парадигмою цих текстів є катехізіс – «сократівський» діалог доби середньовіччя. На думку Л. Ушкалова, «відпочаткова заданість ідей кардинально змінює прагматику жанру: Сократове “полювання на ідеї” стає мистецтвом щиро дидактичним», а «катехізісні персонажі <...> навзагал позбавлені міметичного виміру, виявляючи себе власне номінаціями запитання та відповіді»¹³.

За принципом «запитання – відповідь» побудовано польськомовні полемічні трактати «*Rozmowa białocerkiewska*», «*Fundamenta, na ktorych łaćinnicy iedność Ruśi z Rzymem funduią*», «*Messiasz Prawdziwy Jezus Chrystus Syn Boży*» Іоанікія Галятовського та «*Nowa miara starey wiary*» Лазаря Барановича.

Ще однією особливістю полемічного трактату є власне спосіб викладу матеріалу. Прагнучи надати своїм текстам якомога більшої переконливості, письменники кола Лазаря Барановича, окрім богословської догматики, наповнюють їх короткими оповіданнями різних жанрів, що називалися «прикладами». До найуживаніших оповідних «прикладів», характерних для трактатів чернігівців,

¹³ Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура / Леонід Ушкалов – Х.: Знання, 1997. – С. 102.

належать легенди, меморабіли, апофтегми, фацеції, байки, притчі та різновиди притчі-засобу – прислів'я і приповідки.

Під оглядом тематичним приклади можна умовно поділити на такі групи: панегіричні (оповідання, що прославляють Бога-Отця, Бога-Сина, Святого Духа, Пресвяту Діву Марію, святих мучеників), обрядові (оповідання, де розтлумачуються християнські обряди та потверджується думка про їхню важливість у житті правовірного християнина), емблематичні (де потверджується думка про авторитетність знака хреста як головної християнської емблеми), моралістичні (оповідання, що пропагують засади християнської моралі), есхатологічні (оповідання, де йдеться про потойбіччя та апокаліпсис).

Прикметним для полемічних трактатів чернігівців є також явище *prosimetrum*, тобто поєднання поетичного й прозового текстів в одному творі. Серед віршованих украплень на першому місці стоїть епіграма. Крім того, у польськомовній прозі чернігівських авторів представлені також зразки курйозної поезії, що була вельми популярною під ту пору, зокрема поліндром («раки літеральні»), енігма («Загадка – це незрозуміле речення, що розкриває відому річ, яку воно позначає загадковим натяком і подібністю як письмово, так і в малюнках або у пластиці»¹⁴), логогриф (силабічна загадка), хроновірш (де підкреслювалися літери, з числових значень яких виходили потрібні цифри – позначення року, видатної дати тощо), акровірш.

Таким чином, віршовані вкраплення в полемічних трактатах Лазаря Барановича та письменників його кола найперше застосовувалися з метою емоційного «пожвавлення» тексту. Врешті-решт, ці вкраплення відповідали засадам теорії концептизму, що активно популяризувалася в XVII ст., ставши найвиразнішою його прикметою. Саме про це йдеться в *підрозділі 3.2. «Концептизм як найвиразніша прикмета стилю польськомовної прози письменників гуртка Лазаря Барановича»*.

Поняття «концепт» виводять від латинського слова *conceptus*, від італійського *conceto*, від іспанського *concepto*, хоча побутували ще терміни *acumen*, *argutum*, *acutum*, *argutiae* — дотепний задум, поєднання неподібних, протилежних понять і речей.

Українські автори дотримувалися насамперед тих поглядів на природу концепту, що були викладені польським теоретиком літератури М. К. Сарбевським. Уміння «узгоджувати неузгоджуване» вони поцінювали як прикмету гнучкого розуму, здатного відчувати гармонію в суперечностях.

Досліджуючи стилістичну теорію професорів український шкіл XVII – першої половини XVIII ст, можна зробити висновок, що українські теоретики художнього слова розрізняли два види концептів: словесний (*acumen in verbis*) і смисловий (*acumen in sensu*). Словесний дотеп – це, по суті, гра слів, а смисловий – гра понять. Детально обговорюються словесні й смислові дотепи, зокрема, у трактаті М. Довгалецького «*Notus roeticus*». Джерелами, з яких впливають словесні концепти, є етимологія слова, омонімічні слова, метонімія, дефініція, анаграма.

¹⁴ Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний) / Пер. В. П. Маслюка / Митрофан Довгалецький – К.: Мистецтво, 1973. – С. 244.

Смисловим концептом є дотепний висновок, зроблений поза або проти очікування. Серед джерел, з яких випливають смислові концепти, Довгалевський називає такі: визначення, перелік частин, значення власних імен, етимологічна спорідненість слів, рід і вид, подібність, неподібність, протилежність, додаткові дані особи й речі, антецедент і консеквент, причина, порівняння, алюзія, параномазія, повчальна загадка, зовнішні місця (свідчення, приклади, закони, прислів'я тощо). Смислові дотепи за своїм змістом Довгалевський поділяє на три види: дотепи згідно з природою (*iuxta naturam acumen*), проти природи (*acumen contra naturam*) та попри природу (*acumen praeter naturam*). Зауважимо, що Сарбевський такий поділ уважав помилковим, тому що концепт (*puenta, acumen, acutum, argutum*) може бути тільки або згідно з природою або проти природи предметів (*iuxta naturam et contra naturam*).

На підставі текстуального аналізу виявлено, що серед словесних концептів у досліджуваних творах української польськомовної прози Лазаря Барановича та письменників його кола найчастіше трапляються метафора, синекдоха, метонімія порівняння, омонімія, анаграма, а серед смислових – гіпербола, алегорія, перифраз. Стилестичні засоби оприявлені анафорою, синонімією, градацією (фігури додавання), антитезою (подібності) та риторичними запитаннями, окличними реченнями (смислові фігури речень).

У **Висновках** систематизовано та узагальнено основні результати дисертаційного дослідження. Зокрема, подано теоретико-літературознавчі узагальнення щодо феномена багатомовності літератури українського бароко, що рівною мірою розвивалася на ґрунті передусім чотирьох мов: книжної української, грецької, латинської та польської. Розглянуто особливості їхнього поширення та чинники, що позначалися на виборі художньої мови: освітнє та релігійне життя в Україні, міжнародні зв'язки та орієнтація української культури на європейські зразки, засади риторики й комунікативна ситуація. Підкреслено, що, попри присутнє поживлення процесу вивчення українського літературного бароко впродовж останніх десятиліть, у сучасній гуманітаристиці бракує спеціальних розвідок, присвячених українській польськомовній прозі чернігівського гуртка. Саме цим і зумовлена потреба комплексного літературознавчого дослідження, яке докладно висвітлювало б різні аспекти цієї проблеми.

Твори Лазаря Барановича та письменників його кола переконливо засвідчують, що тематика української польськомовної прози другої половини XVII ст. обумовлювалася переважно релігійними потребами. Саме в цій стратегії апологети українського православ'я невтомно полемізували з протестантами щодо хресної муки Спасителя, доконечності «добрих справ» та пошанівку святих образів («*Alphabetum rozmaitym heretykom*»), із юдеями – стосовно «правдивого Месії» та «префігурального» сенсу Святого Письма («*Messiasz prawdziwy*»), з мусульманами – стосовно Корану та райського блаженства («*Łabędź*», «*Alkoran Machometów*») тощо.

Однак першорядними в релігійному письменництві давньої України були контрверсії між Західною та Східною церквою, позначені трагічними рисами «війни Русі з Руссю». Теми, що стосувалися доктрини й церковного права, охоплювали питання папського примату, сходження Святого Духа, уживання прісного хліба для причастя, чистилища тощо («*Nowa miara starey wiary*», «*Stary kosciół*», «*Rozmowa białocerkiewska*» та «*Fundamenta*»). З другого боку, названі

твори відзначалися тим, що задля переконливості думки на тлі з'ясування цих питань постає й низка інших тем, які, переплітаючись одна з одною, надавали текстам яскравої динаміки. Серед них особливим чином вирізняються: *христологічна*, що, своєю чергою, увиразнюється в контексті тринітарної проблематики, «проображення», дочасного життя Ісуса, діянь Ісуса, чуда, його жертви, «страстей», «співрозп'яття», «наслідування» тощо; *Богородична*, що розгорталася в рамках тем непорочності, співпереживання, заступництва, чудес тощо; *демонологічна*; *швидкоплинності й марності людського життя*; *смерті*; *гріхів та покари* тощо. Здебільшого ці теми мають традиційне трактування у світлі християнського вчення, що було зумовлено священицьким саном авторів. Проте чернігівські письменники завдяки низці оригінальних трактувань, а також своєрідного поєднання різних тем, постають авторами з яскраво індивідуальним типом художнього мислення.

Основу жанрового фонду польськомовної прози письменників чернігівського літературного гуртка становить полемічний трактат, парадигмою якого виступає катехізис – «сократівський» діалог «середньої доби». Відповідно польськомовні полемічні трактати «*Rozmowa białocerkiewska*», «*Fundamenta*», «*Messiasz Prawdziwy*» Іоанікія Галятовського та «*Nowa miara starey wiary*» Лазаря Барановича побудовано за принципом «запитання – відповідь». При чому протиставлення лексем «*Rzeczysz*» – «*Odpowiadam*» заздалегідь розкривало позицію диспутанта. Усе, що позначалося концептом «*Rzeczysz*» сприймалося як непримиренно «чуже». Тим часом зміст комунікативного елемента «*Odpowiadam*» був цілком певним.

На рівні побудови композиції, а також у формах добирання риторичної матерії, позначилося прагнення аналізованих авторів творити в рамках традицій Києво-Могилянської академії. Згідно з приписами викладачів риторики та поезики в українських школах XVII ст. в процесі віднаходження матерії, літератори чернігівського гуртка повсякчасно використовують оповідні риторичні приклади: легенди, запозичені зі священної історії, меморабіли, апофтегми (характерні епізоди та повчальні випадки з життя видатних історичних діячів) та різновиди фабул (фацеції, міфи, байки, притчі, пророцтва, параболи, прислів'я і приповідки).

Особливе місце в польськомовних прозових текстах посідають різні віршовані жанрові форми: епіграма, паліндром, енігма, логгриф, хроновірш, акровірш.

За джерело матерій для оратора й письменника доби бароко правила історія священна та світська (літописи, хроніки, описи різних країн та її чільних діячів, збірники переказів), що зумовлює жанрові різновиди прикладів-вставок. Звичайно, кожна жанрова модифікація обумовлюється своєю тематикою, а у випадку польськомовної полемічної прози – ще й аудиторією, для якої складається текст.

Отже, можемо твердити, що для польськомовних трактатів Лазаря Барановича та письменників характерним виявляється жанровий синкретизм (поєднання поетичного й прозового текстів в одному творі), ба навіть синтетизм (поєднання графічного й письмового елементів). Урешті-решт, така особливість цілком і повністю відповідала тим засадам теорії концептизму, що активно популяризувалася в XVII ст., ставши найвиразнішою його прикметою. З огляду на це, тексти Лазаря Барановича та письменників його кола є не лише канонічним викладом релігійних догм – вони мають характер художньої оповіді з яскравою образністю й

риторичними фігурами. На нашу думку, це обумовлене найперше необхідністю впливу на емоції слухачів.

Дослідження польськомовної прози в українській літературі барокової доби потверджує думку про те, що це явище є одним із визначальних для тогочасної української літератури. Композиційні, тематичні та жанрові особливості обраних для аналізу текстів свідчать про потужну риторичну традицію, що сформувалася в літературі XVII–XVIII ст.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Лямпрехт О. Рецепція античності в трактаті Лазаря Барановича «Nowa miara starej wiary» / Олена Лямпрехт // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Літературознавство. – 2002. – Вип. 1 (30). – С. 3-8.

2. Лямпрехт О. Концептні образи як найвиразніша прикмета стилю польськомовної прози Лазаря Барановича та письменників його кола / Олена Лямпрехт // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Літературознавство. – 2004. – Вип. 1 (37). – С. 3-11.

3. Лямпрехт О. Проблема життя та смерті в українській польськомовній прозі письменників кола Лазаря Барановича / Олена Лямпрехт // Літературознавчі обрії: Праці молодих учених. – К. : Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, 2006. – Вип. 11. – С. 128-135.

4. Лямпрехт О. Картина життя в польськомовній прозі Лазаря Барановича та письменників його кола [Електронний ресурс] / Олена Лямпрехт // Траєкторія науки: міжнародний електронний науковий журнал. – 2016. – Vol. 2. – № 12. – С. 418-426. – Режим доступу : <https://ssrn.com/abstract=2953312>

5. Лямпрехт О. Багатомовність як прикметна риса літератури українського бароко / Олена Лямпрехт // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Літературознавство. – 2016. – Вип. 2 (84). – С. 48-64.

Додаткові публікації:

1. Лямпрехт О. «Вдень у світі ходиш – уночі умираєш» : мотив швидкоплинності та марності людського життя в польськомовній прозі Лазаря Барановича та письменників його кола / Олена Лямпрехт // Від бароко до постмодерну : Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди], присвячений пам'яті професора Віктора Тимченка / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. – Харків : Майдан, 2002. – С. 87-93 (Спеціальний додаток до часопису «Слобожанщина»).

2. Лямпрехт О. Єлецька Богородиця: версія небесного заступництва Слобідського краю / Олена Лямпрехт // Від бароко до постмодерну : Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. – Харків : Майдан, 2003. – Т. II. – С. 81-89.

3. Лямпрехт О. Явище барокового концептизму в польськомовній прозі Лазаря Барановича та письменників його кола / Олена Лямпрехт // Від бароко до

постмодерну : Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. — Харків : Майдан, 2005. — Т. III. — С. 99-107.

4. Лямпрехт О. «Jako do morza płynie wszelka rzeka, tak żywot płynie do śmierci człowieka» : тема смерті в польськомовній прозі письменників гуртка Лазаря Барановича / Олена Лямпрехт // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. — Харків, 2004. — Т. 10. — С. 155-162.

5. Лямпрехт О. Демонологія в українській польськомовній прозі гуртка Лазаря Барановича / Олена Лямпрехт // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. — Харків, 2006. — Т. 12. — С. 59-70.

6. Лямпрехт О. «Як тебе назовем, о Ізраділая» : богородичні теми в польськомовній прозі письменників кола Лазаря Барановича / Олена Лямпрехт // Від бароко до постмодерну : Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. — Харків : Майдан, 2006. — Т. IV : До 70-річчя професора Кіма Хомича Балабухи. — С. 105-115.

7. Лямпрехт О. Христологічні мотиви в польськомовній прозі Лазаря Барановича та письменників його кола / Олена Лямпрехт // Від бароко до постмодерну : Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. — Харків: Майдан, 2007. — Т. IV : До ювілею доцента Валентини Пантеліївни Андрусенко. — С. 152-160.

АНОТАЦІЯ

Лямпрехт О. В. Польськомовна українська проза гуртка Лазаря Барановича. — На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01. — українська література. — Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди МОН України. — Харків, 2017.

Дисертація є першим системним літературознавчим дослідженням польськомовного творчого доробку Лазаря Барановича та письменників його кола. У контексті українського літературного бароко з'ясовано основні питання, пов'язані із польськомовною прозою гуртка Лазаря Барановича, а саме генезою цього явища, його природою та формами існування, а також його розвитком. Об'єктом дослідження є полемічні трактати другої половини XVII ст.

У розвідці виокремлено індивідуальні риси творчості Лазаря Барановича та письменників його кола; здійснено проблемно-тематичний та ідейно-художній аналіз польськомовної прози письменників чернігівського угруповання; простежено жанрові та стильові особливості полемічних творів; визначено місце і значення творчої спадщини письменників у літературному процесі.

Дослідження польськомовної прози в українській літературі барокової доби potwierджує думку про те, що це явище є одним із визначальних для тогочасної української літератури. Композиційні, тематичні та жанрові особливості обраних для аналізу текстів свідчать про потужну риторичну традицію, що сформувалася в літературі XVII–XVIII ст.

Ключові слова: бароко, польськомовна полеміка, проза, риторика, концептизм, трактат.

АННОТАЦІЯ

Лямпрехт Е. В. Польскоязычная украинская проза окружения Лазаря Барановича. — На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.10.01 – украинская литература. – Харьковський національний університет імені Г. С. Сковороди МОН України. – Харків, 2017.

Диссертация является первым литературоведческим системным исследованием польскоязычной прозы Лазаря Барановича и писателей его круга. В контексте украинского литературного барокко определены основные вопросы, которые связаны с польскоязычной прозой окружения Лазаря Барановича, а именно генезисом этого феномена, его природой и формами существования, а также его развитием. Объектом исследования являются польскоязычные полемические трактаты второй половины XVII ст.

В работе выделены индивидуальные черты творчества Лазаря Барановича и писателей его круга; проведен проблемно-тематический и идейно-художественный анализ польскоязычной прозы писателей черниговской группы; исследованы жанровые и стилистические особенности полемических произведений; определено место и значение творческого наследия писателей в литературном процессе.

Исследование польскоязычной прозы в украинской литературе эпохи барокко подтверждает мысль о том, что этот феномен является одним из определяющих для украинской литературы того времени. Композиционные, тематические и жанровые особенности избранных для анализа текстов свидетельствуют о риторической традиции, которая сформировалась в литературе XVII–XVIII ст.

Ключевые слова: барокко, польскоязычная полемика, проза, риторика, концептизм, трактат.

SUMMARY

Lyamprecht O. V. Polish-Ukrainian prose of Lazarus Baranovych's circle. – The manuscript copyright.

Thesis for Candidate Degree of Philological Sciences. – Speciality 10.01.01 – Ukrainian Literature. – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2017.

The thesis is the first systematic study of Polish literary creative works of Lazarus Baranovych and the writers of his circle. In the context of Ukrainian Baroque literature it has been clarified the main issues related to Polish prose of Lazarus Baranovych and the writers of his circle, namely genesis of this phenomenon, its nature, forms of existence and development. The object of the research is polemical treatises of the second half of the XVII century.

The thesis is devoted to the problem of multilingualism of Ukrainian literature. The particular attention in this connection is paid to Ukrainian Baroque literature, because it

developed primarily on the basis of three languages: Ukrainian literary language, Latin and Polish. In particular, it is revealed the generalized vision of literary about the problems of languages coexistence within literature of Baroque. It is outlined the importance of foreign languages in Ukrainian society of the second half of XVII – at the beginning of XVIII century. The distribution features of these languages in Ukraine are considered. It is found the role that is given to each language in a particular field of use and factors that affected the choice of artistic language literature of "the average age": religious and educational life on Ukrainian lands, international relations of Ukrainian culture and its reorientation like Western one, communicative situation and principles of rhetoric.

In the research the individual features of Lazarus Baranovych creativity and the writers of his circle have been outlined; problem-thematic and ideological and artistic analysis of Polish-prose writers of Chernigov group have been made; genre and style features of artists' polemical works have been observed; the place and importance of the creative heritage of the writers in the literary process of that time have been determined. It has been emphasized that despite of revival in the study of the literary heritage of Ukrainian Baroque during the last decades of the XX – at the beginning of XXI centuries the modern humanistics is short of special investigations devoted to Polish-Ukrainian prose of Chernihiv Athens.

The example works of Lazarus Baranovych and the writers of his circle convinced that the subject of Polish prose of the XVII century was stipulated mostly by religious needs. The most of the reasons are of traditional interpretation in the light of Christian teaching, which was due to writers' clerical rank. However, Chernihiv writers through the creation of original treatments in their own combining of different topics together, look as rather original authors, with a bright individual type of creative thinking.

The genre foundation of Polish-prose writers of Chernigov literary circle is a polemical treatise, a paradigm of which is catechism. Beside that for Polish-prose of the second half of the XVII century there is a characteristic phenomenon of syncretism (the combination of poetry and prose genres in one text) and even synthetism (combination of written and graphic elements).

At the level of Polish-composition construction in the way Chernigov writers choose the matter, it is apparent the desire to create according to rhetorical traditions of Kyiv-Mohyla Academy. The public speaking required from the authors accuracy and wit, the basis of which served the concept, in other words a gaming component. In view of this, the text is not a canonical statement of religious dogma but acquires more features of narrative art with bright imagery, rhetorical figures. Its typical organization, in our opinion, is caused by the necessity to influence the emotions of the audience and creates the beauty of Baroque text.

The research of Polish prose in Ukrainian Baroque literature confirms the idea that this phenomenon is one of the most relevant ones in Ukrainian literature of that time. The composition, thematic and genre features of texts selected for the analysis demonstrate the strong rhetorical tradition that was formed in the literature of the XVII – XVIII centuries.

Key words: Baroque, Polish controversy, prose, rhetoric, conceptism, treatise, multilingualism, Ukrainian literature of XVII – at the beginning of XVIII century.

Підписано до друку 24.04.2017. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. № б/н.
Надруковано СПД ФО Степанов В. В., м. Харків, вул. Ак. Павлова, 311
Свідоцтво про державну реєстрацію В00 № 941249 від 28.01.2003р.

